

Иолығ тегін, Алп Елетміш, Тоныкөк – екінші Түрік қағанатының алғашқы тарихнамашылары

С. Сыздыков

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы

ORCID: 0009-0007-7887-6060

(E-mail: satay14@mail.ru)

ARTICLE INFO

Кілт сөздер:
түркі
тарихнамасы,
Екінші Түрік
қағанаты,
Иолығ Тегін,
Алп Елетміш,
Тоныкөк, түркі
тарихи дәстүрі,
түркі өркениеті,
‘Мәңгі Ел’
идеологиясы,
түркі
хронологиялық
әдістері,
12 жылдық
хайуанат циклі,
тарихи әдіснама.

XFTAMP 03.91

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-4-118-130>

АННОТАЦИЯ

Түркілердің тарихнамасында осы уақытқа дейін Екінші Түрік қағанатының тарихын көне түркі руникалық ескерткіштерінде жазған Иолығ тегін (Күлтегін), Алп Елетміш (Білге қаған, Құтлұқ Елтеріс), Тоныкөк алғашқы түркі тарихшылары ретінде танылмай келеді. Жүргізілген зерттеулер Орхон ескерткіштеріндегі жазбалардың мазмұны мен сипаты тарихи ерекшелікке ие екенін көрсетті. Сондықтан мақала авторы Екінші Түрік қағанатының саяси және этникалық тарихын сипаттаған Иолық тегін, Алп Елетміш және Тоныкөкті түркі тарихнамасындағы алғашқы өкілдері деп тануды ұсынады. Мақалада Екінші Түрік қағанатының жоғарғы билеушілерінің және ескерткіштегі мәтіндердің авторларының баяндалған оқиғаларға қатысты идеологиялық ұстанымдары да талданады. Бұл ұстанымдар көне түркілердің Қытай империясы, Араб халифаты және Соғдылармен жүргізген күресімен қатар, ішкі тайпааралық қайшылықтар мен мәдени дәстүрлерге де байланысты екенін көрсетеді. Екінші Түрік қағанатының тарихшылары Орхон мәтіндерінде түркі халықтарын «Мәңгі Ел» мемлекеттік идеологиясы арқылы мемлекет тәуелсіздігін және этникалық мәдениетін сақтауға шақырады. Олардың концептуальдық ұстанымдары Қытай жылнамашылары, патшалық Ресей мен Кеңес дәуірінің тарихшыларына қарағанда объективтілігімен және шынайылығымен көзге түседі. Олардың бұл ұстанымы түркілерде өздерінің жоғарғы миссиясы – Ұлы Далада өзіндік өркениет құруға құқығы бар деп есептегендіктен қалыптасқаны байқалады. Түркі тарихшылары тарихи оқиғалардың болған уақытын белгілеуде тарихи хронологиялық әдіс-тәсілдердің бірнеше түрлерін қолданған, соның ішінде 12 жылдық (жануарлар атымен) циклдік күнтізбенің орны ерекше. Сонымен қатар оқиғаның болған уақытын адам жасы арқылы белгілеу әдісі қолданысқа еңгізілген. Мұндай әдіс уақыт тұрғысынан тұйықталуға әкеп соқпас үшін хронологияның басқа

параллелді түрлерін, яғни уақыт белгілеудің екі түрі – адамның жасы мен 12 жылдық жануарлар циклдік күнтізбенің бар екендігі көрінеді. Мұнымен бірге хронологияның тағы бір түрі – болған оқиғаны қағандардың ата-бабаларының ел басқарған уақытымен белгілеуді қолданып отырған. Иолығ тегін, Алп Елетміш және Тоныкөктің тарихи процестер мен оқиғаларға объективтік тұрғыдан шынайы баға беруі мен тарихи хронологиялық әдіс-тәсілдердің бірнеше түрлерін қолданысқа енгізуі олардың сол дәуірдің толыққанды тарихшылары болып танылуы керек екендігін дәлелдейді. Мұнымен қатар, Екінші Түрік қағанатының алғашқы тарихшыларының дүниетанымы, шығармашылық дәстүріндегі тарихи-әдістемелік тәсілдері және идеологиялық ұстанымдары сол тарихи кезеңдегі әлемдік өркениеттің деңгейінен төмендемей, кей ретте тіпті одан озық болғандығын байқатады. Сонымен бірге, олар ортағасырлық түркі тарихнамасының алғашқы өкілдері ретінде орын алуы тиіс деген қорытынды жасалынады.

S. Syzdykov

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

ORCID: 0009-0007-7887-6060

(E-mail: satay14@mail.ru).

Yolyg Tegin, Alp Eletmish and Tonyukuk – the first historians of the Second Turkic Khaganate

Abstract. In Turkic historiography, the authors of the ancient Turkic runic inscriptions – Yolyg Tegin (Kül Tegin), Alp Eletmish (Bilge kagan, Kutlug Elteris) and Tonyukuk – have not yet been widely recognized as historians. The conducted studies have shown that the content and nature of the inscriptions on the Orkhon monuments have a historiographical character. Therefore, the author of the article proposes to consider Iolyg Tegin, Alp Elitmish, and Tonyukuk who described the political and ethnic history of the Second Turkic Khaganate as the first representatives of Turkic historiography. The article analyzes the ideological positions of the supreme rulers of the Second Turkic Khaganate, as well as those of the authors of the mentioned texts, regarding the events they describe. These positions were determined not only by the struggle of the ancient Turks against the Chinese Empire, the Arab Caliphate, and Sogdiana, but also by internal inter-tribal conflicts and cultural traditions. The historians of the Second Turkic Khaganate, in the texts of the Orkhon monuments, call on the Turkic

Received 22 September 2025. Revised 23 October 2025. Accepted 25 November 2025. Available online 30 December 2025.

Дәйексөз үшін: С.Сыздыков Иолығ тегін, Алп Елетміш, Тоныкөк – екінші Түрік қағанатының алғашқы тарихнамашылары // Turkic Studies Journal. 2025. Т. 7. № 4. 118-130 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-4-118-130>

For citation: S. Syzdykov Yolyg Tegin, Alp Eletmish, Tonyukuk – the first historians of the Second Turkic Khaganate // Turkic Studies Journal. 2025. Т. 7. № 4. P. 118-130. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-4-118-130>

peoples to preserve the independence of their state and their ethnic culture through the state ideology of “Mangi El (Eternal Nation)”. These views have been proven to be more objective and reliable than those of Soviet-era historians and Chinese chroniclers. It is clear that the medieval Turks' view that their highest mission was to create their own civilization in the Great Steppe shaped their position. Their views are proven to be characterized by objectivity and reliability compared to those of Soviet era historians and Chinese chroniclers. Turkic historians employed several types of historical and chronological methods to determine the timing of events, in particular the 12-year cyclic calendar based on animal names. They also introduced a method of determining the time of an event based on a person's age. To avoid chronological ambiguity, two methods of determining time were used in parallel, meaning that both a person's age and the 12-year animal cycle. Another type of chronology was also applied, whereby the time of an event was determined by the reign period of the khagans' ancestors. The objective and reliable assessment of historical processes and events by Kül Tegin, Alp Eletmish, and Tonyukuk – together with their use of several chronological and historical methods – demonstrates that they should be regarded as full-fledged historians of their era. Consequently, they deserve recognition as among the earliest representatives of Turkic historiography. At the same time, the worldview of these first historians of the Second Turkic Khaganate, along with the historical and methodological approaches reflected in their creative tradition and their ideological principles, shows that they were not inferior to the intellectual level of world civilizations of that period and, in some respects, even surpassed it. Therefore, they should be considered the earliest representatives of medieval Turkic historiography as a whole.

Keywords: Turkic historiography, Second Turkic khaganate, Iolyg Tegin (Yolyg Tegin), Alp Elitmish, Tonyukuk, Turkic historical tradition, Turkic civilization, “Mangi El (Eternal Nation)” ideology, Turkic chronological methods, 12-year animal cycle (zodiac cycle), Historical methodology, Kazakhstan historiography.

С. Сыздыков

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,

Астана, Республика Казахстан

ORCID: 0009-0007-7887-6060

(E-mail: satay14@mail.ru)

Первые историки Второго Тюркского каганата: Иолыг тегин, Алп Елетмиш, Тоньюкук

Аннотация. В тюркской историографии до сих пор не признаны первые тюркские историки, авторы древнетюркских рунических памятников – Иолыг тегин (Култегин), Алп Элетмиш (Кутлуг Элтерис) и Тоньюкук. Проведенные исследования показали, что содержание и характер надписей в Орхонских памятниках имеют истографический характер. Поэтому автор статьи предлагает Иолыг тегина, Алп Элетмиша и Тоньюкука, описывавших политическую и этническую историю Второго Тюркского каганата, назвать первыми представителями тюркской историографии. В статье анализируется идеологическая позиция верховных правителей второго тюркского каганата, а также авторов указанных текстов к излагаемым событиям.

Эти позиции обусловлены не только борьбой древних тюрков с Китайской империей, Арабским халифатом, Согдианой, но и внутренними межплеменными конфликтами и культурными традициями. Историки второго тюркского каганата в текстах Орхонских памятников призывают тюркские народы сохранить независимость своего государства и этническую культуру посредством государственной идеологии «Мәңгі Ел». Доказано, что их взгляды отличаются объективностью и достоверностью по сравнению с историками советской эпохи и китайскими летописцами. Очевидно, что их позиция формировалась в силу того, что средневековые тюрки видели свою высшую миссию в создании собственной цивилизации в Великой Степи. Древнетюркские историки использовали несколько видов исторических хронологических методов для определения времени событий, в частности, использование 12-летнего (по названиям животных) циклического календаря. Также был введен метод определения времени события по возрасту человека. Чтобы избежать хронологической замкнутости, использовались параллельные виды хронологии, то есть два способа определения времени – возраст человека и 12-летний цикл животных. Наряду с этим применялся еще один вид хронологии – определение времени события по периоду правления предков каганов. Объективная и достоверная оценка исторических процессов и событий Иолыг тегин, Алп Элетмиш и Тоньюкуком, а также применение ими нескольких видов исторических хронологических методов, доказывают, что они должны быть признаны полноценными историками своей эпохи. Делается вывод, что они должны занять место среди первых представителей тюркской историографии. Вместе с тем мировоззрение первых историков Второго Тюркского каганата, историко-методологические подходы в их творческой традиции, идеологические принципы свидетельствуют о том, что они не уступали уровню мировой цивилизации того исторического периода, а в некоторых случаях и превосходили его. При этом делается вывод о том, что их следует считать первыми представителями средневековой тюркской историографии в целом.

Ключевые слова: тюркская историография, второй тюркский каганат, Иолыг-тегин, Алп Элетмиш, Тоньюкук, тюркская историческая традиция, тюркская цивилизация, идеология «Мәңгі Ел», тюркские хронологические методы, 12-летний животный цикл, историческая методология, казахстанская историография.

Kirişçe

Мақала түркі дәуіріндегі Қазақстан тарихнамасындағы бұрыннан айтылмай келе жатқан мәселені зерделеуге арналады. Әдетте, зерттеушілер отандық тарихнаманы Қазақ хандығының құрылу тарихы жөнінде деректер беретін Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарихи Рашиди» кітабынан бастайтыны белгілі. Отан тарихында түркі дәуірі маңызды кезең болғандықтан, оның тарихнамасына баса көңіл аударылу керек. Бірақ түркі дәуіріндегі тарихнаманың төл өкілдерінің болғандығын осы уақытқа дейін тарихшылар қауымы мойындамай келеді. Сондықтан осы мәселеге ерекше мән беріліп, түркілер тарихын жазған төл тарихшылар: Тоныкөк, Иолыг тегін, Алп Елетмиш туралы, олардың тарихи процестерді жазудағы саяси-идеологиялық көзқарастары айшықталып, болған оқиғалардың уақытын көрсетудегі хронологиялық тұрғыдан қолданған әдіс-тәсілдері талданады.

Материалдар және зерттеу әдістері

Мақала жазудағы қолданылған материалдар көне түркі жазба ескерткіштеріндегі (Күлтегін, Білге қаған және Тоныкөк, Ел Етміш Білге қаған (Тариат//Тэрх) Екінші бітіктасы Бұғұты) жазулар, Қытайдың «Таншу» жылнамасы болып табылады. Тоныкөк ескерткішінде бытыраған түркі ру-тайпаларының басы қосылып, Қытайға қарсы шыққандығы, Түркі қағанатын, яғни тәуелсіз түркі мемлекеттігінің қалпына келтірілгені айтылған. Сонымен бірге Тоныкөк өзінің сіңірген еңбегін баяндағанда оның идеологиялық көзқарасы айқын көрініс береді.

VI ғасырдың 70-жылдарына жататын Бұғұты жазуы түркілерде 12 жылдық (жануарлар атымен) циклдік күнтізбенің болғандығы хронологиялық әдіс-тәсілдерді анықтауға мүмкіндік беретін материалдар болып саналады.

689-693 жылдардағы Тан империясына қарсы түркілер көтерілісінің себептерін анықтауда Кеңестік зерттеушілер мен түркілердің өз тарихшыларының (Тоныкөк, Иолығ тегін, Алп Елетміш) көзқарастарын салыстыру үшін де зерттеу материалдары болады.

Түрік қағанатында болған тарихи оқиғалардың себеп-салдарын түсіндіруде Кеңес дәуірінің тарихшылары мен Қытай жылнамашыларының және түркілердің сол кезеңдегі төл тарихшыларының көзқарастарын салыстырмалы әдісті қолдану дұрыс тұжырымдама жасауға мүмкіндік береді.

Тарихнаманың танымдық мүмкіндіктерін тек қана тарихи факт ашады. Сол себепті де, тарихи факт мәселесі бұл мақалада маңызды орын алады. Тарихи фактілердің мағынасына зерттеушілердің түсініктеме беруі арқылы олардың тарихнамада қандай орын алатын белгілі болады.

Пәнаралық байланыс арқылы тарихи процестерді жан-жақты және шынайы бағалауға мүмкіндік береді. Алғашқы түркі тарихшыларының астрономия, география, математика салалары бойынша түсініктері арқылы оқиғалардың болған уақытын, олардың қай жерде өткендігін, тарихи тұлғалардың қанша жасқа келгенде қолбасшы болып, сыртқы жаулармен шайқасқа қатысқандығы туралы мәліметтерді баяндауын пәнаралық байланыс арқылы шынайылығын анықтауға болады.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Түркілердің алғашқы тарихшылары: Иолығ тегін, Алп Елетміш, Тоныкөкті ғылыми зерттеулерде тарихшы ретінде қарастырмаған. Оларды тек көне түркі жазба ескерткіштерін дерек ретінде пайдаланғанда аттарын атап кетеді. Тарихи әдебиеттердің бірінде Білге қағанға арналған ескерткіштің авторы ханның туысы Иолығ тегін екені көрсетіледі. Бірақ оған ханды мақтаушы, панегирист ретінде сипаттама берілген (Кляшторный, Султанов, 1992: 158; Кляшторный, 2011). Р. Безертинов Білге қаған ескерткішіндегі жазбалардағы ханның жерленген уақытын көрсете келіп, ортағасырлық түркілерде өзіндік, жануарлар цикліне негізделген күнтізбенің бар екендігін айтады. Алайда, ол ескерткішті жазған тарихшының хронология бойынша түсінігіне талдау жасалынбайды (Безертинов, 2006: 27).

Түрік қағанаттары дәуіріндегі түркілердің және олардың басшыларының идеологиялық көзқарастары мен жыл санауын толығырақ сипаттаған Л.Н. Гумилев болды. Ол

үш автордың хандар мен оның маңайындағы қолбасшыларға, олардың елге сіңірген еңбектеріне, қарапайым халыққа және Қытай мәдениетіне сын-пікірлерін арнайы талдап көрсеткен (Гумилев, 1993: 332-335). Ол сонымен бірге түркілерде жыл санаудың жануарлар циклі және хандар мен қолбасшылардың тарихи оқиғаға қатысу кезіндегі жасына байланысты уақытты белгілеудің әдісі болғандығын айтады (Гумилев, 1993: 340).

Жоғарыда аталған авторлар еңбектерінің құндылығын жоғары бағалай келіп, көне түркі ескерткіштердің авторлары: Иолығ тегін, Алп Елетміш, Тоныкөктің тарихшы, яғни оларды түркі тарихнамасының алғашқы өкілдері ретінде танылмағандығын айту керек. Сонымен қатар олардың саяси-идеологиялық көзқарасындағы Түрік қағанатының басты мемлекеттік идеологиясы – «Мәңгілік Ел» назардан тыс қалған.

Талдау

Көне түркі жазба ескерткіштерін мәдени мұра ретінде қарастырғанда қандай да болмасын зерттеушінің кәсіби мамандығы ерекше орын алады. Мысалы: заңгерлер Ата заңдар негізіне байланысты мұраларды, филологтар түркі халықтарының әдебиет тарихынан бастау алатын қайнар көзін, ал тарихшылар ортағасырлық түркі мемлекеттерінің алғашқы тарихнамасын көре алады. Қазақстан тарихы ғана емес, бүкіл Ортаазиялық түркі тілдес халықтардың әуелгі ортағасырлық тарихнамасының басында тұрған Орхон ескерткіштерінің үш тарихшысын – Тоныкөк, Иолығ тегін және Алп Елетмішті тарихшы-ғалымдар қауымы әлі танып мойындай қойған жоқ.

Сондықтан қазіргі таңда, отандық, тәуелсіз тарихнаманың ірге тасын қалауда бастапқы тұлғаларды түгендей отырып, олардың шығармашылық дәстүрлерінің жалпы әлемдік тұрғыда алатын орнын айқындау кәсіби тарихшылардың бүгінгі ұрпақтарының кезек күттірмейтін міндеті болып табылады.

Орталық Азия мен Қазақстанның әуелгі ортағасырлық VI–XII ғғ. кезеңі екінші сөзбен айтқанда түркі дәуірі болып танылады. Осы түркі дәуірінің өзіндік тарихнамасы бір жүйеге салынып, сараланбағандығы қазір де айдан анық. Бұл міндетті жүзеге асыру үшін сол дәуір тарихнамасының негізін қалаушылардың, көне түркі жазуымен тарихи-шығармашылық дәстүрін қалыптастырған үш тұлғаның еңбектеріне тарихи-танымдық және тарихи-әдістемелік талдау жасау арқылы олардың «тарихнамалық мектебін» танып білу және оны мойындау қажет.

Сондықтан да мақалада осы үш: Тоныкөк, Иолығ тегін және Алп Елетміштің көне түркі жазба ескерткіштеріндегі тарихнамалық дәстүрді олардың идеологиялық көзқарастары және хронологиялық әдіс-тәсілдеріне талдау жасау алға қойылды.

Түрік қағанаты тарихшыларының тарихи оқиғалар мен процестерді түсіндіруі дәуірлер мен біздің заманымыздың тарихшыларына қарағанда шынайылығымен және объективтілігімен де көзге түседі. Мысалы, 689-693 жылдардағы Тан империясына қарсы түркілер көтерілісінің жеңісі себептерін Ресей және Кеңес үкіметі тұсында өмір сүрген көрнекті өлкетанушы, Сібір тарихы бойынша көптеген еңбектер қалдырған Н. Козьмин ірі феодалдардың жерлерді өз қолдарына шоғырландыруында деп санайды (Козьмин, 1934: 272-273). Көрнекті археолог, шығыстанушы А. Н. Бернштам «түркі аристократтары өз халқын өздері қанау үшін Қытаймен соғысты» - дейді (Бернштам, 1946: 179). Г.Е. Грумм-Гржимайло жоғарыда аталған авторларға қарағанда оқиғаларға

тереңірек талдауға тырысқанымен көп жағдайлар сыртқы қатынастармен байланысты болса да олар автор зейінінен тыс қалды (Грумм-Гржимайло, 1926: 278-291]. Қытайдың «Таншу» жылнамасында көтерілістің себебі, сылтауы және оқиғаның басталуын бір ғана: «көтерілді» деген сөзбен білдіреді. Басқа ешқандай түсініктеме бермейді. Ал Түркі қағанаты тарихшылары өз халқының азаттық үшін қозғалысы мен көтерілісінің негізгі себептерін объективті тұрғыдан түсіндіруге тырысады. «Түркі халқы елдігінен жойылды, қағандығынан айрылды. Табғаш халқына бек ұлдары құл болды. Сұлу қыздары күң болды. Түркі бектері түркі атын тастап, Табғаш бектерінің табғаш атын ұстап, Табғаш қағанына бағынды. Елу жыл жұмысын – күшін жұмсады. Ілгері- күншығыста Бөклі қағанға дейін соғысты. Кері-Темір қақпаға дейін соғысты. Табғаш қағанға елін, жұртын алдырды» (Күлтегін, 2005: 66, 86]. Жоғарыдағы жолдардан түркі халқының Тан империясынан азаттық алу үшін көтеріліске шыққанын анық көруге болады. Табғаштарға (түркілер қытайлықтарды кезінде солай атаған) қарсы өз мемлекеттілігін қалпына келтіріп, оны қайта құру үшін күресі алғашқы түркі тарихшыларының бітіктастағы жазбаларында айқын бейнеленген. Иолығ тегіннің Күлтегінге арнаған бітіктастағы жазуында Екінші Түрік қағанатының басты мемлекеттік идеологиясы – «Мәңгілік Ел» құру екендігі нақтылы көрсетілген. Онда: «Өтүкен Йышта отырсаң, Мәңгі ел тұта отырушы едің» – деп анық айтылады (Күлтегін, 2005: 80). Бұл жағдайлар біздің жоғарыда аталған кеңестік тарихшыларымыздың назарынан тыс қалғаны анық байқалады. Шынында да түркі тарихшыларының жазбалары негізінен түркі қоғамын басқарушылардың көзқарастарын білдіргенімен шындыққа сай келеді.

Қытайдың «Таншу» жылнамасында айтылғандай: «Ашидэ» тұқымдары көтеріліс бастаған сәтте, бүкіл 24 округтың басшылары қолдап, көтерілісшілерге қосылған. Мұның өзі түркілердің өз елінің және өз қағанының қойған талаптары мен мақсаттары Тан империясының негізгі идеясы – Ұлы Даланы Қытайға қосу идеясымен тіпті де сәйкес келмейтіндігін толық көрсетіп берді.

Қағанат тарихшыларының идеологиясы екі негізгі ұстанымнан тұрды:

- Қытай мәдениетін қабылдаудың түркілер үшін қауіптілігі;
- көтерілісті ұйымдастырған қағандардың шыққан әулетіне басқа көрші ру-тайпалардың бағынуы қажеттілігін мойындату;

Бірінші ұстаным тұрғысында Иолығ тегін мен Тоныкөк көзқарастары сәйкеседі, Иолығ тегін бізге алтын, күміс, дәнді дақылдар, жібек беретін табғаш халқының сөздері, тәтті қымбат бағалы заттары көздің жауын алады, сонымен олар алыста тұратын халықтарды өзіне тартады деп жазған (Білге қаған, 2005: 101). Әрі қарай, Күлтегін жазуында «табғаштықтар кіші інілерін ағаларына қарсы қойып, қаруландырады, түркі ру-тайпа басшыларының арасын ашып, жауластырады, сөйтіп, бір кезде тұтас ел болған түркілер арасы бүлініп, араздасты» дейді (Күлтегін, 2005: 65). Ал Тоныкөк болса, Елтеріс қағанмен біріге отырып, бытыраған түркі ру-тайпаларының басын қосып, бағындырып, Қытайға қарсы шығып, Түркі қағанатын, тәуелсіз мемлекеттігін қалпына келтіргенін айтады: «Ел де ел болды, халықта халық болды» (Тоныкөк, 2005: 118). Сонымен қатар ол өзінің сіңірген еңбегі ретінде түркі халқын «жиюшы», «қаз тұрғызушымын» деп жазады (Тоныкөк, 2005: 111-113). Нәтижесінде қытаймен 7 рет, табғаштармен 17 рет соғыста жеңіп, Екінші Түрік қағанаты деп аталған империяны құрды.

Бұл идеялық бағытты қытай жазуы да сездіреді. Оның (Күлтегін) өзінің ата тегін құрметтеуі, достық шынайы сезімі алыстағы елдерге жайылды, өзінің ұлылығы мен ақылгөйлігі арқылы басқалардың өз халқының салт-дәстүрін өзгерткісі келетінінен

сескене білді. (Васильев, 1897: 6). Бұл сөздерден де түркілердің басқа жат мәдениеттің ықпалына түспеуді қалайтындығын көруге болады.

Жоғарыда айтылғандардан, бұл жерде «мемлекеттердің арасындағы күрес қана емес, дәстүрлі мәдениеттер арасындағы, дүниеге екі көзқарастың күресін көреміз. Ұлы Дала манифест арқылы Қытаймен бірге емес, өзімен өзі тәуелсіз, еркін болуға құқығы бар екенін білдірді. Мұндай күрес баяғыдан, ғұндар дәуірінде Моде шанью кезінен жүргізілген еді. Айырмашылығы тек, түркілерде бітіктаста «құжат» ретінде жазылып қалдырылған. Қытайдың алдамшы саясатының ықпалына түспес үшін Құтлығ, Тоныкөк, Күлтегін және Иолығ тегін арқылы көк түріктер барлық күш жігерін салды» (Гумилев, 1993: 337).

Шынында да, Түрік қағанатының тарихнамашылары әу бастан бітіктастағы тарихи жазбаларында халқына үндеу тұрғысында, «Мәңгі Ел» құру арқылы өз елінің тәуелсіздігі мен төл мәдениетінің қалпын сақтауға ерікті екенін білдіреді. Оны Шығыс Түрік қағанатының бас қолбасшысы Күлтегін ескерткішіндегі жазудың сол жақ бетінде: «Өтүкен жынысында (қойнауында) отырсаң Мәңгі ел тұтып отырар ең», – деп айтылған. Тура осы сөздер Білге қаған ескерткішінің оң жақ бетінде қайталанған. Сонымен қатар «мәңгі» үндеу сөзі Тывадағы Чаа-Қол-1, Оя, Уйбат, Ұлық Кем, Ел Бажы өзендері бойындағы бұғытастарда және де Абақан өзенінің жағасындағы «Алтын көл», Ұлық Кем өзенінің сол жағалауындағы «Бай-Бұлын», Абақан, Тывадағы Сайғын бітіктастарындағы жазбаларда кездеседі. Мәңгі сөзінің көне түркі жазба ескерткіштерінде осыншама жиі кездесуі кездейсоқ емес. Бұлай болуы ежелгі түркі дүниетанымында «мәңгілік» түсінігі кеңінен танымал екендігін білдіріп қана қоймай, оның бүкіл түркі жұртының аңсаған мұратына айналғандығын көрсетеді. Оған дәлел ретінде, Күлтегін бітіктасында жазылған нұсқасын келтіруге болады. Онда «мәңгі» сөзі Өтүкен мекенінде бейбіт өмір сүріп, сауда керуенін жіберу арқылы елдің аш-жалаңаш болмай, мұңы жоқ, тоқтықта болатыны жайлы контексте келтірілген (Сыздықов, 2020: 74-75).

Мұндай идеологиялық екі принцип, түркілерде өздерінің жоғарғы миссиясы – Ұлы Далада өзіндік өркениет құруға құқығы бар деп есептегендіктен қалыптасты.

Шығыс Түрік қағанатының үш тарихшысының да бітіктастардағы жазбаларын өзара салыстырсақ, бәрі де түркі халқына ашық, ешқандай бүкпесіз, елді сендіруге арналған. Сонымен бірге, бұл жазбалардың авторлары саяси оқиғаларды іріктеп ала отырып, халықты үгіттеуге мақсат қойғандығын байқауға болады. Ал аталған мәтіндермен қатар берілген «Таншу» жазбалары негізінен сәйкес келгенімен, толық емес. Ендеше, жазбалардағы сөздер түркі қоғамы үшін өте маңызды және ықпал ететін күшке ие болған. Мұның өзі, яғни үндеуге байланысты қоғамдық пікірдің болуы сол кездегі түркі қоғамының дамығандығын анық көрсетеді.

Сонымен қатар үш тарихшының бітіктастардағы жазбаларынан полемикалық пікірталасты байқауға болады. Алп Елетміштің жазбасынан қағанаттың басшыларына жағыну, оларды мадақтау басты орын алады. Ол кезінде Қапаған мен Елтеріс қағанды қолдағанын, кейін Білге қағанға олардан да гөрі сенімді болып, жақтағанын айтады. Ол өзін тыңдаушыларды билікті толық қолдап, адал болғанына барынша сендіруге тырысады. Иолығ тегін түркі қоғамындағы аристократия ішінен шыққандықтан, сол әлеуметтік топтың мүддесін қорғауды мақсат тұтқан. Ал, Тоныкөк болса қаған «қайсысы арық, қайсысы семіз бұқа екенін түсіне бермейтінін» айтады (Тоныкөк, 2005: 111). Егер Иолығ тегін қытай мәдениетін жақтырмаса (Күлтегін, 2005: 66-67), Тоныкөк өзінің

Қытайда тәрбиеленгенін және оның өзіне ешқандай жамандығы болмағанын білдіреді (Тоныкөк, 2005: 108). Иолығ тегін бектерді сатқындыққа үйір (Күлтегін, 2005: 65-66) десе, Тоныкөк өзінің халқына атты жау келтірмегенін айтады (Тоныкөк, 2005: 117). Жалпы Тоныкөк пен Иолығ тегін жазбаларын өзара салыстыра отырып қарастырғанда қағанат билігіндегі екі саяси күштің полемикасын көру қиын емес. Ол бұрынғы Қапаған мен Елтеріс қаған билігі мен Білге қаған таққа отырғаннан кейінгі билік арасындағы қайшылықты айшықтайды. Ал кейін, Білге қаған мен Тоныкөк жақындасқаннан соң, Тоныкөк қағанды жақтап, қағанға ақыл-кеңесші бола білді. Білге қаған қағанат ордасына қалалық бекініс салып, Лао-цзы мен будда дінін қабылдағысы келгенде Тоныкөк: «түркілер саны жағынан Қытайдың халқынан жүз есе аз, сондықтан түріктердің оларға тұрақты түрде қарсыласуға шамасы келмейді, өйткені түркілер ылғи да жайылым мен суды жағалайды және тек әскери жаттығулармен қана айналысады. Күші артқанда жерді иемдену үшін алға ұмтылады, ал әлсіреген кезде шегініп, жасырынады. Тан әскері өте көп. Сонымен бірге будда және Лао-цзы ілімдерін қабылдау жауынгершіл, күштілікке емес адамсүйгіштікке, әлсіздікке апарады деп, бас тартқызады (Бичурин, 1950: 274) Тоныкөк сонымен қатар, Білге қағанды мадақтай отырып, оны түркі – сир және оғыз халқын жоғары көтергенін айтады (Тоныкөк, 2005: 108).

Күлтегіннің Үлкен жазуы екі тақырыптан тұрады деуге болады. Біріншісі – Түрік қағанатының тарих сахнасына шығуынан бастап, 718 жылға дейінгі тарихы және екіншісі – Күлтегінге некролог ретінде көрініс береді. Мәтін Білге қаған атынан жазылғанымен оның авторы Иолығ тегін екені анық. Өйткені үлкен және кіші жазбадағы идеологиялық көзқарас бірдей. Иолығ тегін бұл жазбада дүниенің пайда болуы, алғашқы Түрік қағанатының құлауы және Тан империясына бағынуы, Елтеріс қағанды құтқарушы ретінде көрсетуі, Қапаған қағанның жүргізген жорықтары, халықтың қағанға қарсылығы және соның салдарынан оның қаза болуы айтылады. Жазба Білге қағанның еңбегін мадақтап көрсетуімен аяқталады. Жалпы алғанда, бұл жазба композициялық және идеологиялық жағынан да Иолығ тегіннің жазбасымен сәйкес келеді. Сонымен Иолығ тегін мен Тоныкөк екі тарихшының көзқарастарын анықтап айтсақ, Қытайда тәрбиеленген Тоныкөк – прагматик. Ол халықтың жағдайын жақсарту үшін барлығын істейді және ханға да ақыл-кеңесті өзі береді. Ал Иолығ тегін – теист. Өйткені оның жазуынша түркі халқы жойыла бастағанда түркілердің Тәңірі және қасиетті Жер-Су: «түркі халқы жойылмасын, халық болып қалсын!» – деп айтылған (Білге қаған, 2005: 87) Содан кейін Тәңірі Елтеріс қағанға көмектесіп, оны көтереді, оған әскер береді және ол көршілерін бағындырады.

Алғашқы түркі тарихшылары жазбаларындағы маңызды бір ерекшелік – тарихи оқиғалар мен адам жасының уақыттарын белгілеудегі өзгеше хронологиялық ұстанымы.

VI ғасырдағы Қытай жылнамаларында түркілерде астрономиялық күнтізбенің жоқтығы, маусымды тек өсімдіктің түсінен айыратыны айтылады. Алайда, VI ғасырдың 70- жылдарына жататын Бұғұты жазуында түркілерде 12 жылдық (жануарлар атымен) циклдік күнтізбенің бар екендігі көрінеді (Сартқожа, 2003: 106). Одан кейінгі ескерткіштерде соның ішінде Түрік қағанаты тарихшыларының жазбалары 12 жылдық цикл Түрік қағанатының мемлекеттік күнтізбесі болғандығын көрсетеді.

Сонымен қатар, осы жазбалардан түркілерде оқиғаның болған уақытын адам жасы арқылы белгілеу әдісінің бар екендігін көруге болады. Алайда уақытты бұлай белгілеу хронологияның басқа параллелді түрлері болмаса мәтіннің уақыт тұрғысынан

тұйықталуына әкеліп соғады. Мұны болдырмас үшін түркі тарихшылары хронологиялық жүйенің бірнеше түрін қатар қолданған. Оның тамаша үлгісі Алп Елетміштің жазуынан көрінеді: «28 жасында, жылан жылы түркі елін сонда арттырдым» (Ел-Етміш, 2005: 143). Бұл жолда уақыт белгілеудің екі түрі – адамның жасы мен 12 жылдық жануарлар циклі қоса беріліп тұр. Мұндай әдістер арқылы авторлардың туған жылы мен істеген маңызды іс-әрекетінің болған уақытын да қоса есептеп шығаруға болады. Күлтегін мен Білге қаған ескерткіштерін жазған Иолығ тегін хронологияның тағы бір түрін, яғни қағандардың ата-бабаларының ел басқарған уақытымен болған оқиғаны белгілеуді қолданғанын көреміз.

Тоныкөк жазбаларында да мұндай хронологиялық жүйелеу әдісі кеңінен қолданылған. Мұнда қағанат атауы тарихи оқиғаларда кезеңдерге бөлу жүйесін жасауға көмектеседі. Бұл жүйе қосымша уақытты белгілеу әдісінің, яғни циклдық және жеке адам жасы арқылы жасалынатын хронологияға қарағанда тұйық емес, ашық жүйе ретінде «сызықтық хронологияның» алғашқы нұсқасы ретінде құнды.

Түркі қағанаты тарихшыларында уақытты есептеудің үздіксіз немесе біріздік (сызықтық) хронологияның дұрыс та, сәтті қолданысын ескерткіштердегі мәтіндерден көреміз. Оған мына мысалдарды келтіруге болады: Алғашқы Түрік қағанаты ыдырағаннан кейін оның 50 жыл Тан империясына тәуелді болуы, тоғыз-оғыздың 50 жыл бойы екінші Түрік қағанатына бағынуы, Түрік қағандары әулетінің (Ашина) 200 жыл өмір сүруі, ұйғырдың Яғлакар әулетінің 80 жыл ұйғыр тайпалық одағын билеуі және т.б.

Осындай билеушілер әулеттері арқылы алғашқы түркі тарихшыларының біріздік бағыттағы хронология жүйесімен байланысты тарихнамалық дәстүрді меңгергендіктері көрінеді. Заманына байланысты өзекті болып саналатын кезеңдік (циклдық) және жеке адамның жасын көрсету хронологиялық жүйесі басым болғанымен, Түркі қағанаты тарихшыларының уақытты есептеудің прогрессивті бірізді сызықтық хронология жүйесінің де қалыптастырғанын көреміз. Хронологиялық жүйенің жоғарыда айтылғандай бірнеше түрлілігі, яғни түркілерде тарихи уақыт феноменін сезіну процесі айтарлықтай тез қарқында жүргендігін де көрсетеді.

Нәтижелер

Алғашқы түркі тарихшылары Шығыс түрік қағанатының құрылуынан бастап, оның ыдырауына дейінгі тарихын жазуда бірін-бірі толықтырады және олардың авторлары негізінен қағанатты билеушілердің кеңесшілері мен данагөй абыздар арасынан болды. Бұл әрбір тарихи оқиғаларды баяндаулар барысында көрініс беретін саяси тұрғыдан біржақты бағыт, яғни ел тұтастығын қамтамасыз ету мен тәуелсіз мемлекеттілігін құруды мақсат тұтуы қағанат тарихшылары жазбаларының тарихнамалық-деректік құндылығын төмендетпей, қайта жоғары көтерді.

Алғашқы түркі тарихшылары ел ішіндегі саяси-әлеуметтік қайшылықтарды және соларды баяндап отырған авторлардың тарихи көзқарастарын құжаттық (хаттамалар) негізде жазатын қытай анналдарына немесе бұрынғы патшалық Ресей мен таптық тұрғыдан баяндайтын Кеңес өкіметі тарихшыларына қарағанда шынайы, объективті тұрғыда көрсетеді.

Түркі қағанатының алғашқы тарихшыларының дүниетанымы, шығармашылық дәстүріндегі тарихи-әдістемелік тәсілдері және идеологиялық көзқарастары сол дәуірдегі

әлемдік өркениеттің (қытай, парсы, үнді, араб, византия) дәрежесінен кем қалмай, кей ретте тіпті одан озық болғандығына да көз жеткізеді.

Қорытынды

Шығыс Түрік қағанатының тарихын көне түркі жазба ескерткіштерінде жазған: Тоныкөк, Иолығ тегін, Алп Елетміш алғашқы түркі тарихшылары ретінде танылуы керек.

Түркі дәуірі ортағасырлық Қазақстан тарихының бір бөлігі болғандықтан, Тоныкөк, Иолығ тегін, Алп Елетміш қазақ тарихнамасының да алғашқы өкілдері ретінде саналуы тиіс.

Шығыс Түрік қағанатының, яғни мемлекеттің тарихын жазған алғашқы түркі тарихшыларының өзіндік идеологиялық көзқарастары мен тарихи хронологияны қалыптастырған әдіс-тәсілдері болды. Олардың басты идеологиялық көзқарастары сол тарихи кезеңдегі түркілердің «Мәңгі Ел» мемлекеттік идеологиясына сай келді.

Алғашқы түркі тарихшылары тарихи процестердің себеп-салдары жөніндегі көзқарастары кейінгі кеңестік тарихшылары мен Қытай жылнамашыларына қарағанда объективтілігімен және шынайылығымен ерекшеленеді.

Әдебиет

Безертинов Р.Н., 2006. Древнетюркское мировоззрение. Тенгрианство. Казань: «РИЦ. «Школа». 164 с.

Бернштам А.Н., 1946. Социально-экономический строй орхон-енисейских тюрок. VI-VIII вв. М.-Л.: Изд. Изд.АН СССР. 208 с.

Бичурин Н.Я., 1950. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. М.-Л., Т.1.

Білге қаған бітіктасының III - қапталындағы мәтіні. Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері, 2005. II -том. Алматы: Дайк-Пресс. 252 б.

Васильев В.П., 1897. Китайские надписи в орхонских памятниках в Кошоцайдаме и Карабалгасуне. Сборник трудов Орхонской экспедиции. СПб: Т. III. С. 1-36 + табл.

Грумм-Гржимайло Г.Е., 1926. Западная Монголия и Урянхайский край. Т.2. VI. 896 с.

Гумилев Л.Н., 1993. Древние тюрки. Москва: Товарищество «Клышников, Комаров и К». 501 с.

Ел-Етміш Білге қағанның екінші (Тариат. Тэрх) бітіктасының мәтіні. Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері, 2005. Том II. Алматы: Дайк-Пресс. 252 б.

Кляшторный С.Г., Султанов Т.И., 1992. Казахстан: летопись трех тысячелетий. Алма-Ата: «Рауан». 374 с.

Кляшторный С.Г., 2011. Древнетюркские рунические памятники и их авторы. Тюркский мир: история и современность. Сборник статей международного тюркологического симпозиума. Астана: ЕНУ. С. 18-22.

Козмин Н.Н., 1934. Классовое лицо атлысы Иолығ Тегина, автора орхонских памятников. С.Ф. Ольденбургу. К пятидесятилетию научно-общественной деятельности. 1882-1932. Сб.ст. отв. Ред.И.Ю. Крачковский. Л: Изд.АН СССР. С. 259-277.

Күлтегін бітіктасының I бетіндегі мәтіні. Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері, 2005. II -том. Алматы: Дайк-Пресс. 252 б.

Сартқожа Қ., 2003. Орхон мұралары. 1 кітап. Астана. 392 б.

Сыздықов С.М., 2020. Әл Фараби және «Мәңгілік Ел» идеясы. (үш тілде: қазақ, орыс, ағылшын). Монография. Астана: Фолиант. 400 б.

Тоныкок бітіктасының мәтіні. Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері, 2005. Том II. Алматы: Дайк-Пресс. 252 б.

Reference

Bezertinov R.N., 2006. Drevnetyurkskoe mirovozzrenie. Tengrianstvo [Ancient Turkic worldview. Tengrianism]. Kazan': RIC. «Shkola». 164 p. [in Russian].

Bernshtam A.N., 1946. Social'no - ekonomicheskij stroj orhono-enisejskih tyurok. VI-VIII vv [Social and economic structure of the Orkhon-Yenisei Turks. VI-VIII centuries]. M-L.: Izd. AN SSSR. 208 p. [in Russian].

Bichurin N.Ya., 1950. Sobranie svedenij o narodah, obitavshih v Srednej Azii v drevnie vremena [Collection of information about the peoples who inhabited Central Asia in ancient times]. Moscow-Leningrad. Vol. 1. [in Russian].

Bilge қаған bitiktasynyn III - qaptalyndagy matini. Qazaqstan tarihy turaly turki derektemeleri [The text of the III-side of the Bilge Kagan inscription. Turkic sources on the history of Kazakhstan], 2005. Volume II. Almaty: Dajk-Press. 252 p. [in Kazakh].

Vasiliev V.P. Kitajskie nadpisi v orhonskih pamyatnikah v Koshocajdame i Karabalgasune [Chinese inscriptions in the Orkhon monuments in Koshhotsaydam and Karabalgasun]. Sbornik trudov Orhonskoj ekspedicii [Collection of works of the Orkhon expedition]. St. Petersburg: 1897. Vol. III. Pp. 1-36 + table. [in Russian].

Grumm-Grzhimajlo G.E., 1926. Zapadnaya Mongoliya i Uryanhajskij kraj [Western Mongolia and the Uryankhai region]. L. Vol.2.VI. 896 p. [in Russian].

Gumilev L.N., 1993. Drevnie tyurki [Ancient Turks]. Moscow: Tovarishestvo «Klyshnikov, Komarov i K». 501 p. [in Russian].

El-Etmish Bilge qagannyn ekinshi (Tariat. Terh) bitiktasynyn matini. Qazaqstan tarihy turaly turki derektemeleri [The text of the second (Tariat. Terkh) inscription of El-Etmish Bilge Khagan. Turkic sources on the history of Kazakhstan], 2005. Vol. II. Almaty: Dajk-Press. 252 p. [in Kazakh].

Klyashtornyj S.G., Sultanov T.I., 1992. Kazahstan letopis' trekh tysyacheletij [Kazakhstan: A Chronicle of Three Millennia]. Alma-Ata: «Rauan». 374 p. [in Russian].

Klyashtornyj S.G., 2011. Drevnetyurkskie runicheskie pamyatniki i ih avtory. Tyurkskij mir: istoriya i sovremennost'. Sbornik statej mezhdunarodnogo tyurkologicheskogo simpoziuma [Ancient Turkic Runic Monuments and Their Authors. The Turkic World: History and Modernity. Collection of Articles from the International Turkological Symposium]. Astana: ENU. P. 18-22. [in Russian].

Kozmin N.N., 1934. Klassovoe lico atlysy Iolyg Tegin, avtora orhonskih pamyatnikov. S.F. Ol'denburg [Class face rider Iolyg Tegin, author of Orkhonskih pamkanetov. S.F. Oldenburg]. K pyatidesyatiletiyu nauchno-obshchestvennoj deyatel'nosti. 1882-1932. Sb.st. otv. Red.I.Yu. Krachkovskij. L: Izd.AN SSSR. P. 259-277. [in Russian].

Kultegin bitiktasynyn 1 betindegi matini. Qazaqstan tarihy turaly turki derektemeleri [Text from page 1 of the Kultegin inscription. Turkic sources on the history of Kazakhstan], 2005. II -tom. Almaty: Dajk-Press. 252 p. [in Kazakh].

Sartqozha Q., 2003. Orhon muralary.1 kitap [Orkhon Heritage. Book 1]. Astana. 392 p. [in Kazakh].

Syzdykov S.M., 2020. Al Farabi zhane «Mangilik El» ideyasy. (ush tilde: kazakh, orys, agylshyn) [Al-Farabi and the idea of "Eternal Nation". (in three languages: Kazakh, Russian, English)]. Monograph. Astana: Foliant. 400 p. [in Kazakh, Russian, English].

Tonykok bitiktasynyn matini. Qazaqstan tarihy turaly turki derektemeleri [The text of the Tonykok inscription. Turkic sources on the history of Kazakhstan], 2005. Vol. II. Almaty: Dajk-Press. 252 p. [in Kazakh].

Автор туралы мәлімет:

Сыздықов Сатай Максұтович, тарих ғылымдарының докторы, «Ортағасырлық деректану» ғылыми-зерттеу орталығының директоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көш., 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

Scopus ID: 57291731200

Information about author:

Syzdykov Satai Maksutovich, Doctor of Historical Sciences, Director of the Scientific Research Center "Medieval Source Studies", L.N. Gumilyov Eurasian National University. 2 K. Satpayev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

Scopus ID: 57291731200

Сведения об авторе:

Сыздықов Сатай Максұтович, доктор исторических наук, директор научно-исследовательского центра «Средневековое источниковедение», Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева. ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

Scopus ID: 57291731200

Мүдделер қақтығысы:

Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.

Conflict of Interest.

There is no conflict of interest related to this article.

Конфликт интересов.

Нет конфликта интересов, связанного со статьей.